

een grote rol speelde (170) gaat namelijk enkel op voor het Westduitse grensgebied met de Nederlanden en niet zozeer voor Noordduitsland in de strikte zin van het woord.

In het laatste hoofdstuk gaat Harreld nog in op de versterkte verschuiving van de Hoogduitse activiteiten van de warenhandel naar de financiële transacties na de jaren veertig van de zestiende eeuw. Hierbij verwijst hij naar het oprichten van de Antwerpse rentekamers in 1542 die volgens hem het begin van de Antwerpse rentemarkt voorstellen. Er is inderdaad een toename in de renteuitgifte in het kader van de bouw van de nieuwe Antwerpse stadsomwalling vast te stellen, maar ook al daarvoor was er een levendige markt voor renten en andere overheidsleningen. Het valt op dat de financiële transacties een duidelijk ondergeschikte rol spelen in het boek. Een interessante indicator hiervoor is het feit dat de klassieke studie van Richard Ehrenberg, *Das Zeitalter der Fugger, Geldkapital und Kreditverkehr im 16. Jahrhundert* van 1896, wel in de inleiding vermeld wordt maar dat er voor de rest van het boek niet één keer naar verwezen wordt. Ook de studies van Carande, Braudel evenals van Van der Wee en Blanchard over de Antwerpse geldmarkt komen helemaal niet voor. Maar één van de opvallendste kenmerken van de Hoogduitse firma's in Antwerpen was juist hun gelijktijdige activiteit als handelaars en financiers! Het is moeilijk hun belang in volle mate in te schatten zonder hun rol als geldschieters van Karel V en vele andere Europese vorsten via de Antwerpse markt te bespreken.

Don Harreld heeft zijn onderzoeksresultaten over de activiteiten en de organisatie van de Hoogduitse handelaars in Antwerpen toch goed ingebed in de bestaande literatuur over de Antwerpse handel in de zestiende eeuw en hij heeft er een goed leesbare en goed gestructureerde synthese van gemaakt. De activiteiten van de Hoogduitse handelsfirma's worden terecht in een breder kader geschetst dan alleen maar Antwerpen en de Nederlanden, ook al had dit aspect nóg meer uitgewerkt kunnen worden. Achter de trendy indeling in instituties en netwerken schuilt dan toch eerder een conventioneel boek dat qua benadering niet fundamenteel afwijkt van deze van een J. A. Goris ruim tachtig jaar geleden. Maar ook al is het boek dan niet echt vernieuwend op het vlak van theoretisch kader of methodologie, wij zijn dankzij Don Harreld heel wat gegevens met betrekking tot de handel van de Hoogduitsers in Antwerpen rijker. Het boek zal daarom zonder twijfel een vaste plaats innemen in de reeks studies over groepen van vreemde kooplieden in Antwerpen.

Michael Limberger

F. Vermeylen, *Painting for the market. Commercialization of art in Antwerp's Golden Age* (Studies in European urban history (1100-1800) II; Turnhout: Brepols, 2003, xiv + 208 blz., € 57,-, ISBN 2 503 51381 6).

Het zal zo'n vijftien, misschien wel twintig jaar geleden zijn, dat het Paul Getty Research Center, c.q. het Paul Getty Museum een symposium in Nederland organiseerde. Een van de sessie-voorzitters, een Nederlands sociaal-economisch historicus, waagde het voor een publiek overwegend bestaande uit kunsthistorici op te merken, dat kunstge-

schiedenis gezien moet worden als een specialisatie binnen de sociale geschiedenis. Onder de lezers van de *Bijdragen* zullen er nog wel enigen zijn die zich dit herinneren: de zaal was te klein; de gordijnen niet lang genoeg; men vloog er tot boven in. Het hogere, het creatieve, de scheppende geest, het werd neergezet als broodwinning, verkoop, handel, markt, belegging, en tevens als status-symbool, materiële cultuur, aanzien, hobby, wedijver! Schandelijk! En dat gezegd door een voorzitter op een Getty symposium! Toch had het publiek in de zaal zich reeds toen kunnen realiseren dat de uitdrukking bestaat ‘Schilderen is een ambacht gelijk elk ander.’ Kennisname nu van het hier te bespreken boek maakt duidelijk hoezeer die Nederlandse historicus gelijk had, en hoe sterk in de voorbije vijftien jaren het sociaal-economische aspect van de kunstproductie in onderzoek en publicaties de aandacht heeft gekregen die het reeds lang verdiende. Daarmee is ook aangegeven dat Vermeulen uitstekend gebruik heeft gemaakt van de literatuur die de voorbije decennia hierover het licht zag. Haast ik mij hieraan toe te voegen, dat de auteur ook heel wat archiefonderzoek verzet heeft om tot deze publicatie te kunnen komen.

Dat Antwerpen de plaats is geweest waar in de lange zestiende eeuw zich de doorbraak heeft voltrokken van productie van kunst in opdracht naar productie voor de vrije markt was langzamerhand wel bekend. Welke omvang dit heeft aangenomen en in welke fasen dit proces zich heeft voltrokken, wordt door de auteur indringend, helder en overtuigend uiteengezet. Kunst werd doodgewoon een van de grote handelsartikelen op de Antwerpse exportmarkt. De producenten kwamen ten dele uit de stad zelve, maar eveneens uit een wijd achterland. Tussen die eigen- en eldersstedelijke productiecentra voltrokken zich in de verschillende perioden aanzienlijke verschuivingen. Datzelfde gold voor de verhouding tussen kopers en verkopers. Met andere woorden, er waren zowel kopers die naar Antwerpen kwamen en zich op de kunstmarkt vertoonden als om zo te zeggen inheemse exporteurs die voor eigen risico de producten naar elders ten verkoop brachten. Ook tussen die twee groepen bestond geen vaste getalsmatige verhouding.

De belangrijkste artikelen waren retabels (veelal uit hout gesneden en beschilderde altaarstukken), schilderijen, (wand)tapijten, zilverwerk, beeldhouwwerk, muziekinstrumenten (spinnetten, luiten, clavichorden en dergelijke), boeken en prenten. Dit betekent, dat tien- en tienduizenden producenten hierin betrokken waren. Dat liep van ateliers met één of enkele werkers tot zelfs stedelijke economieën beheersende pre-industriële nijverheden (zoals de tapijtproductie in bijvoorbeeld Oudenaarde). Ook verschillende gilden, en niet alleen het Lucasgilde, waren daarin dus geïnvolveerd. Maar zelfs in de kleinere ateliers, waar een meester met gezellen, leerjongens en andere werkers konden worden aangetroffen, drongen proto-industriële werkwijzen door, die op arbeidsbesparende technieken, kopieerwerk, massaproductie waren gericht. De meester-schilder, de drijvende artistieke kracht in deze kunstwerkplaatsen, was in ieder geval vanaf de late Middeleeuwen doorgaans ook de verkoper van zijn eigen en andermans — bijvoorbeeld van buiten de stad aangeleverde — producten.

Voor dat doel ontstonden in de loop van de tijd verschillende verkoopplaatsen in de stad, panden genaamd. Het was een soort hallensysteem, waarin grote aantallen (tot wel honderd stuks) kunstgalerieën samengebracht waren. Aanvankelijk waren zij verbonden aan kerkelijke instellingen zoals het Dominikanenpand (1445-1553) en het Onze Lieve

Vrouwepand (1460-1540), en bovendien aan de periode van de jaarmarkten. Met het ontstaan van het Schilderspand (in 1540) en wellicht ook het Tapissierspand trad een nieuwe fase in, waarin gedurende het gehele jaar — permanent dus — in kunstzinnige producten handel werd gedreven. Dat leidde tot het ontstaan van in dit werk gespecialiseerde kunsthandelaren (galeriehouders zouden wij misschien zeggen). Toen vervolgens na de beeldenstorm, het uitbreken van de Opstand, de Spaanse Furie en tenslotte de sluiting van de Schelde, Antwerpen steeds minder de plaats werd waar kooplui en bezoekers uit heel Europa zich in grote aantallen naartoe spoedden, was het deze nieuwe beroepsgroep van kunsthandelaren die middels export zelf potentiële kopers en nieuwe markten ging opzoeken. Daarmee was de kunsthandel als economische activiteit definitief geboren.

Het is wel duidelijk, dat deze recensent zeer enthousiast is over de publicatie van dit boek, dat in het jaar 2000 geboren werd als dissertatie aan Columbia University in New York. Daar was voor de auteur Wim Smit de grote steun en de auteur vermeldt dan ook niet zonder trots, dat ook hij zich in zekere zin rekenen mag tot wat wel eens de school van Wim Smit is genoemd.

Geen kritiek dan? Eigenlijk niet. Slechts een opmerking. Natuurlijk willen alle wetenschappers tegenwoordig beroemd worden achter Londen. Het gebruik van het Engels grijpt dus steeds meer om zich heen. Ook in ons vakgebied. Bij een publicatie als deze, die in zijn oervorm als dissertatie in Columbia University ter wereld is gekomen en bovendien opgenomen kon worden in een in België uitgegeven niet-Nederlandstalige reeks over stadsgeschiedenis, is dat alleszins — ook financieel en commercieel — te begrijpen. Toch blijf ik met het nare gevoel zitten dat dit boek inhoudelijk en kwalitatief te goed is om de niet-vakmatige, maar wel cultureel geïnteresseerde Nederlandstalige lezer te ontgaan. En dat zal gebeuren. Wat draagt de Nederlands-Vlaamse geschiedwetenschap nog bij aan het onderhoud van de eigen cultuur en identiteit, wanneer boeken als deze alleen worden uitgebracht voor de vakbroeders wereldwijd? En dat terwijl de kosten voor opvoeding, onderwijs en scholing wèl (nagenoeg) geheel door een Nederlandstalige gemeenschap gedragen zijn. Hoe lang kan het duren totdat overheden daar minder geld voor over zullen hebben? Ik zeg niet 'ga zitten en maak ook een uitgave in het Nederlands.' Dat zal commercieel niet meer haalbaar zijn. Misschien kan de auteur ertoe verleid worden het thema van de kunsthandel nog eens breder neer te zetten door een handzaam overzicht (niet een wetenschappelijke verhandeling!) te produceren over de kunstmarkt in West- en Zuid-Europa tot circa 1800. En dan eerst in het Nederlands!

Ad van der Woude

S. Bogaart, *Geleerde kennis in de volkstaal. Van den proprieteyten der dinghen (Haarlem 1485) in perspectief* (Dissertatie Nijmegen 2004, Artesliteratuur in de Nederlanden IV; Hilversum: Verloren, 2004, 252 blz, ISBN 90 6550 815 5).

Dit Nijmeegse proefschrift onderzoekt de cultuurhistorische context waarin de Nederlandse vertaling van *De proprietatibus rerum* ontstond. Geschreven in de dertiende eeuw door de geleerde franciscaan Bartholomaeus Anglicus was deze natuurwetenschappelijke encyclopedie in oorsprong bedoeld voor de onderrichting van franciscanen in opleiding, als een naslagwerk voor hun training in het vele preken. Het werk kende een grote populariteit en kwam in heel verschillende milieus terecht. De Nederlandstalige versie is alleen bekend in een druk van 1485, die verscheen in de drukkerij van Jacob Bellaert, gevestigd te Haarlem. Bellaert staat bekend om de vele vertalingen die hij op de markt bracht, en om zijn voorliefde voor kostbare en prestigieuze uitgaves. De auteur vermoedt dat Bellaert zelf het initiatief tot de vertaling heeft genomen, er zijn geen sporen van eerder circulerende vertalingen. De vertaler, ene Jacob — maar dat dit Bellaert zelf was, is niet waarschijnlijk — werkte met een origineel handschrift van *De proprietatibus rerum*, dat nauwe verwantschap vertoont met een handschrift dat zich thans in de universiteitsbibliotheek van Glasgow bevindt, het Manuscript Ferguson 234.

Bellaerts *Van den proprieteyten der dinghen* was een prestigieuze uitgave zowel in het folio-formaat als in de decoratie met houtsneden. Er zijn nu nog 58 incunabelen bewaard, verspreid over vooral universiteitsbibliotheken in Europa en de Verenigde Staten; ongeveer een vijfde deel van deze bewaard gebleven exemplaren is gedecoreerd met penwerk, gerubriceerde hoofdletters en ingekleurde houtsneden. Bellaert liet het boek voor meerdere klanten inbinden en decoreren bij collega's in de stad. Het penwerk dat we tegenkomen, is Haarlems (afbeelding op 67). Uit een exemplaar, bewaard in de universiteitsbibliotheek in Amsterdam, blijkt dat hij zaken deed met de ook in de Haarlemse Kruisstraat gevestigde 'Cornelis de Boeckbinder'.

Onderzoek naar de receptie van Anglicus' geleerde encyclopedie heeft uitgewezen dat dit werk vooral werd geraadpleegd voor bijbelexegese, voor het maken van preken en voor medische kennis in die tijd. Met de receptie van de Nederlandse vertaling ligt dit wat anders. We kunnen hier een onderscheid maken tussen het beoogde en het feitelijke publiek. Over het beoogde publiek vinden we in de tekst zelf weinig, aldus Bogaart. Wat de inhoud en het niveau betreft worden er weinig concessies gedaan en wordt de originele Latijnse tekst trouwhartig gevolgd. Ook bevat de Nederlandstalige versie nog veel Latijnse termen en woorden en Bogaart veronderstelt op grond daarvan dat de beoogde lezer welhaast tweetalig moest zijn. Dit gecombineerd met de luxueus uitgevoerde incunabel doet vermoeden dat Jacob Bellaert mikte op kopers uit de lokaal machtige adel en welgestelde burgerij. In dit opzicht past *Van den proprieteyten der dinghen* in Bellaerts fonds en sluit de uitgave aan bij het uitgeverspatroon dat hij gedurende zijn drie Haarlemse jaren in het algemeen volgde.

Helaas weten wij over de receptie van het boek niet zo veel en heeft Bogaart slechts een paar contemporaine bezitters kunnen identificeren. Een ambtenaar, een schoolmeester, een priester en mogelijk een arts bezaten het boek. Zij voldoen in elk geval aan de criteria van het beoogd publiek. Maar of ze het boek ook gelezen hebben? Er zijn aanwijzingen dat de